

Исмаилова Г.К.

**МОЛДО КЫЛЫЧТЫН ӨМҮРҮ Т.САМАНЧИНДИН
ИЗИЛДӨӨСҮНҮН КҮЗГҮСҮНДӨ**

Исмаилова Г.К.

ЖИЗНЬ МОЛДО КЫЛЫЧА В ИССЛЕДОВАНИЯХ Т.САМАНЧИНА

УДК: 809.445.1:804.64 (054.4)

Бул макалада Тазабек Саманчиндин «Кылыч – жазуучу акын» деген китеби улуу акындын өмүр-таржымалына фактылардын негизинде терең баам салган, кылдат байкоолорду жүргүзгөн, Молдо Кылычтын чыгармачыл инсан катары индивидуалдуу өзгөчөлүктөрүн ачып берген, анын личностунун калыптанышын, өсүшүн өз доорунун атмосферасы, тарыхый шарты, тенденциялары менен байланышта караган методологиялык жактан негиздүү, ошондой эле, кызыктуу жана салмактуу жазылган илимий эмгек катары көрсөтүлгөн.

Ачкыч сөздөр: *Акын, чыгыш адабияты, агартуу, медресе, илим-билим, акындык позиция, методология, тарыхый чындык, цивилизация, көчмөндүк-патриархалдык чөйрө, салт, жаңычылдык ж.б.*

Октябрь революциясына чейин көзү өткөн кыргыздын белгилүү акындарынын биографиясы, баскан жолу, тарых-таржымалы жөнүндө тарыхый-архивдик материалдарды табуу өтө кыйын экендиги белгилүү. Кыргыздын улуу акыны Молдо Кылычка келгенде да учурунда абал ушундай болгон. Өткөн кылымдын 40-жылдарында Т.Саманчин Молдо Кылычтын өмүр жолун изилдөөгө киришип жатып, жалпы эле кыргыз маданиятындагы мындай абалга тынчсызданып, төмөндөгүдөй деп жазган:

«Революциядан илгери кыргыз элетинде төрөттү жана өлүмдү каттоо иштери болбогондуктан, өткөн доордогу белгилүү кишилердин качан туулуп, качан өлгөнүн белгилөө жагы бир топ кыйынчылык келтирет. Ушул убакка чейин өткөн доордогу белгилүү кишилердин туулган жана өлгөн жылдары так эмес, алар болжол менен гана белгиленген, кээ бир даталар бир-бирине карама-каршы да келет. Анткени – бул кишилердин туулганы, өлгөн жылдары карыялардын сөзүнөн алынат. Алар болсо ал маалыматты оюнан чыгарып, болжол менен гана айтышып, болжол окуяга негиздешет. Маселен: жер титирөө, жут жыл, берилген чоң той-аштар сыяктуулар.

Ошол эле сыяктуу жакында эле жашап өткөн Молдо Кылычтын туулган жана өлгөн жылдары жөнүндө ар кайсы кишилер тарабынан ар түрлүү маалыматтар калтырылган жана айтылат. Кыргыз ооз адабиятын жыйноочусунун дагы бири, анын туулган жылын 1875-жыл, (кыргыздын эски жыл санаты боюнча доңуз жылы) деп көрсөтөт». (Т.Саманчин, Кылыч – жазуучу акын, – Фрунзе, Кыргызмамбас, 1984, 28-бет).

Мына ушундай жагдайдан улам Т.Саманчин Молдо Кылычтын өмүр жолун изилдөөгө олуттуу жана дыкат мамиле жасоону, адамды ишендире тургандай фактыларды издөөнү, өзүнүн жыйынтыктарын фактыга негиздеп чыгарууну чечкен. Иликтөөгө киришердин алдында окумуштуу биздин оюбузча, туура методду тандап алган. Ал акындын өмүр баянынын фактыларын анын чыгармаларынын өзүнөн издөөнү жана Молдо Кылычтын туулган жерине барып, сурамжылоо иштерин жүргүзүүнү туура ыкма деп тапкан. Ырасында эле, бул натыйжа бере турган усул болгон. Себеби ХХ кылымдын 40-жылдарында Молдо Кылычты көргөн, аны менен үзөңгүлөш, айылдаш болуп аралаш жашаган замандаштары, акындын туугандары, балдары, шакирттери тирүү жашап турган. Тазабек Саманчин акын туулуп өскөн, өмүрүнүн акырына чейин жашаган Кочкор районундагы Чолпон айылында конуп-түнөп, Молдо Кылычтын өмүрүнө, чыгармачылыгына күбө болгон жердеш, айылдаш карыялар, байбичелер, шакирттер, тууган-урук, эл-журт менен жолугушуп, аңгемелешип, сурамжылоо жумуштарын жүргүзүп, көптөгөн баалуу, мурда белгисиз, жаңы жана кайталангыс, сейрек факты-маалыматтарды топтогон. Окумуштуунун Молдо Кылычтын өмүрү жөнүндөгү изилдөөсү дал мына ушундай акындын замандаштарынын оозунан, күбөлөрдүн айтып берүүсүнөн жазылып алынган маалыматтарга негизделген. Изилдөө мына ушундан улам кызыктуу, аргументтүү, ынанымдуу дешке негиз бар.

Т.Саманчин Молдо Кылычтын туулган жылын аныктоодо биринчи иретте, анын өзүнүн чыгармаларына үңүлүп, андан бир фактыны таап, ошол фактыны чечмелөө аркылуу акындын кайсы жылы төрөлгөндүгүн аныктаган. Т.Саманчин изилдөөсүндө минтип жазат:

«Кылыч өзүнүн өмүрү жөнүндө эч кандай материал калтырган эмес. Ошондой болсо да, анын чыгармаларынын ичинде өзү жөнүндө айтылган бир кыйла маалыматтар учурайт. Анын «Замана» жөнүндөгү санаттарынын ичинде мындайча төрт сап ыр бар:

Бир миң үч жүз он алты
Мусулманча бул сана,
Отуз эки жашында

Молдо Кылыч бечара.

Бул ырына караганда Кылыч хижри боюнча 1284-жылы туулган болот. Эгер бул хижри жылын биздин жыл санатка которсок Кылыч 1866-жылы туулган болот. Кылычтын мурастарын мурунку жыйноочулар этибар кылбаган бул көрсөтүлгөн жылды биз Кылычтын анык туулган жылы деп эсептейбиз» (Ошондо 29-бет).

Т.Саманчин Молдо Кылычтын туулган жылын акындын чыгармасындагы фактыга таянып, мына ушинтип биринчи жолу так аныктаган. Ал эми акындын өлгөн жылын айылдаштарынын, туугандарынын үркүндөн бир жыл өткөндөн кийин оорудан көзү жумулган деген маалыматына негизденип, анын 1917-жылы каза болгондугун тактаган. Бирок 40-жылдарда жазылган Т.Саманчиндин «Кылыч – жазуучу акын» илимий китебинде ушундай такталган маалымат турса да, адабият «тарыхтарында» жана окуу китептеринде Кылыч Шамыркан уулунун туулган жылы 1860-жыл, ал эми өлгөн убагы 1818-жыл деп жазылып келе жатат жана булар кандай фактыга негизделгендиги белгисиз. Ушинтип жазган авторлор акындын туулган жана өлгөн жылын өз учурунда Т.Саманчиндин тактагандыгын белишпегендиктен боло келди деп ойлойбуз. Анткени Т.Саманчиндин аталган китебине окумуштуу саясий жалган жалаа менен камалгандан кийин тыюу салынып, пайдалануудан алынып салынган. Эмгекке тыюу салынган соң, ал бара, бара унуткарылып, аны эгемендүүлүккө чейин эч ким деле ачып карабаган сыяктуу.

Молдо Кылычтын казалдарында акындын өзү жөнүндө төмөндөгүдөй деп жазган саптары бар экендиги белгилүү:

Молдо Кылыч мен атым,
Болжолу жок санатым,
Чала чыккан башынан
«Чаар» китептен сабатым.

Демек, бул сапаттардан улам Молдо Кылыч бала кезинде кимдир бирөөдөн окуп, сабатын ачкандыгы көрүнүп турат. Андай болсо кандайча сабатын ачкан, кимден, каерден окуган? Т.Саманчин ушул суроолорду алдына коюп, иштин жайын билген респонденттердин берген маалыматтарына таянып, төмөндөгүдөй деп жазат:

«1870-жылдардын аяккы учурунда Өтөмбай, Табыш аттуу Төрөкелдинин эки небереси өз тукумунун баштагы эл арасындагы таасирин кайта калыбына келтирүү ниети менен, манап Балбак менен жаатташып, күрөш баштайт. Алар бул максатына ылайык, чоң салтанат менен Төрөкелдинин ашын өткөрүшөт. Аштан кийин бул эки манаптын кадыры көтөрүлө баштайт. Эл арасында ал экөөнүн кадырынын өсүшү Балбакты

чочутат. Төрөкелдинин ашынын берилишин, падыша өкмөтүнө багынбай жүргөн кыргыз урууларынын топтолушу катарында Балбак падыша өкмөтүнүн жергиликтүү администрациясына билдирет. Мунун натыйжасында өкмөт Өтөмбай менен Табыштын артынан түшүп, куугунтукка алат. Ал экөө кекенип, Балбакты өлтүрмөкчү болушат. Балбак өзүнүн куулугу аркасында өлүмдөн кутулуп, Табышты үй бүлөсү жана 20 чактуу кишилер менен Сибирге айдалат. Мына ушул окуядан кийин Төрөкелди тукуму бийликтен биротоло кетет. Кылычтын балалык күндөрү мына ушундай манаптардын жаатташкан катуу күрөшүнүн шартында өтөт. Өтөмбай жаатчылык күрөштөрүнөн жеңилгенден кийин өз айлына мечит, медресе ачып, «соопчулук» жолуна түшөт. Бул убакытта окуу курагына жетип калган Кылыч ушул медресеге кирип окуп баштайт. Жумгалдан чакырылып келген Ботоян аттуу молдо балдарды мусулманча дин окуусу менен окутат. Кылыч ушул медреседе эки-үч жыл окугандан кийин мусулман дин китептерин окуп, кат жазууга жарап калат» (Ошондо, 30-бет).

Т.Саманчин акын бала кезинде медреседен окуган деп кыска сөз менен гана билдирип койбостон, ошол кездеги турмуштук-тарыхый шартты, чоң атасы Төрөгелди баатыр өлгөндөн кийинки түзүлгөн кырдаалды, Өтөмбайдын Кочкордогу медресеси кандай жагдайда ачылгандыгын, көз алдыга элестетип, ал диндик окуу жайы Кылычтын тагдырында өзүнчө оң роль ойногондугун туюндурган. Мунун өзү Молдо Кылычтын өмүрүн, инсан катары кылыптанып, өсүшүн ошо кездеги тарыхый шарт менен бирге кароого болгон Окумуштуунун аракетин, демек, Т.Саманчиндин илимий ой жүгүртүүсүнүн историзмин көрсөтүп турат. Дегеле, Т.Саманчиндин ой жүгүртүүсүнө негизинен социологиялуулук мүнөздүү деп айтсак жаңылышпайбыз. Ал изилдөөсүндө акындын адам жана акын катары жетилүүсүндөгү социалдык-маданий детерминантты аныктоого аракет кылат. Ушул багытта илимпоздун мындай деп жазганына көңүл буралы:

«Чүйдөгү чуулдак уруусунан чыккан Мамбетаалы аттуу молдо Төрөгелди тукуму менен кандайдыр бир жек-жаатташып жүрөт. Бул Мамбетаалы ошол учурдагы кыргыз молдолорунун ичинен бир кыйла билимдүүсүнөн болгон. Мамбетаалы Төрөгелдинин айлына келип-кетип жүргөнүндө Кылычтын башка балдарга караганда окууга, китепке бөтөнчө шыктуулугун байкайт. Ал дагы бир каттаганында Кылыч агасынан, энесинен ажырап, ал оор кайгыда болгондугун көрөт. Анын мындай оор абалына молдонун боору ооруп, анын мындай оор түйшүгүнөн көңүлүн алаксытуу үчүн жана анын окуусун дагы уландыруу максатында Чүйгө, өз үйүнө чакырат. Кылыч молдонун чакырыгын кабыл алып, 1880-жылдары үй-бүлөсү

менен Кочкордон Чүйгө көчөт. Мамбетаалынын айлында эки жылча бирге туруп, ал бир кыйла мусулман китептерин окуп, өз билимин арттырат.

Мамбетаалынын үйүндө мусулман китептеринен топтогон кичирээк библиотекасы болгон, анда күн чыгыш классикалык адабиятынын кээ бир үлгүлөрүнөн да болгон. Маселен, Новоинин чыгармалары, Фирдоусинин «Шахнамасы», «Бир миң түн», «Тотунама» жана мусулман мистик акындары – Хожо Ахмед Ясави, Софи Аллаяр, Бдил, Рабгузи, Сулайман Бакыргани жана башкалардын чыгармалары болгон.

1890-жылдардын башында Кылыч Чүйдөн Кочкорго кайта көчүп барып, өмүрүнүн аягына чейин ошол туулган жерин тургундайт.

Чолпон районуна караштуу «Орток» колхозунун мүчөсү Жапар Аалыбаев «–Кылычтын керегенин эки көзүнө чейин китеби болуп, эч оокаты жок эле» деген сөздү айтат» (Ошондо, 33-б.).

Т.Саманчиндин ушул жазганынан жана маалыматынан Өтөмбайдын медресесинен улам Кылычтын алдында, билим алууга перспектива ачылгандыгынан, мындан улам акындын бала кезинен китеп окууга кызыкчылыгы, куштарлыгы арткандыгынан, Мамбеталынын китепканасынын анын билиминин жогорулашына өбөлгө болгондугунан, кийин ал бүткүл дитин китепке берип, өзү да китепкана күткөндүгүнөн, кыскасы, диндик-мусулмандык жана түркий китептердин акындын руханий жана көз караш горизонтторунун кеңейишине таасир бергендигинен кабар алабыз. Молдо Кылычтын маданий-рухий жактан өсүшүнө таасирин тийгизген факторлорду аныктоодо Т.Саманчин жалаң турмуштук-тарыхый фактыларга кайрылбастан, акындын өзүнүн ырлары аркылуу да, жыйынтыктарды чыгарат. Окумуштуу иликтөөсүн мындайча улантат:

«Күн чыгыш адабиятынын Кылычка тийгизген таасири, анын чыгармаларынын мазмунунан ачык көрүнөт. Ал өзүнүн казалдарында кээ бир мусулман жазуучуларынын атын атап, алардын жазган китептерин көрсөтө кеткен жерлери да учурайт, маселен:

Тил сүйлөгөн тотулар
«Тоту китеп» окунар.

Хожо Ахмет Ясевидин «Хикмати» жөнүндө мындайча дейт:

Түркстанда мазары,
«Хикмат» сөзү жайылып,
Бизге калды казалы.

Рабгузинин «Кыса-сул амбиясына» Кылыч мындайча баа берет:

Аты «Кыса амбия»
Китептердин чечени» (Ошондо, 44-б.).

Т.Саманчин Молдо Кылычтын чыгыш адабияты менен тааныш, маалыматтуу адам болгондугун

ушундай үнүлүп иликтөө аркылуу көрүнөө далилдер менен ынанымдуу ырастайт. Окумуштуу Чолпон айлынын карыяларынын берген маалыматтарын талдап жалпылай келип, учурунда Молдо Кылыч чыгыш классикасынын бир катар чыгармаларын окуу менен гана чектелбестен, ошол кезде казак авторлорунун, айрыкча Жусуп Копеевдин басылып чыккан чыгармалары менен кызыгып, таанышкандыгын, казак тилиндеги «Айкап», Казандан, Крымдан чыккан «Юлдуз», «Таржиман» аттуу татар тилинде чыккан журнал, газеталарды колуна тийишинче алып окуп тургандыгын, бул адабий жана билим булактарынын акындын инсанынын жана чыгармачылыгынын өсүшүнө оң таасирин тийгизгендигин жазат.

Кыскасын айтканда, Т.Саманчин Молдо Кылычтын өзүнөн мурдагы кыргыз төкмө акындарынын өнөрүнөн жана элдик оозеки чыгармачылыктын үлгүлөрүнөн гана таалим алган көчмөн акын эмес экендигин, мындай жагдайдын анын чыгармачылыгында маанилүү роль ойногондугун фактылардын негизинде ырастаган.

Т.Саманчиндин изилдөөсүнөн Молдо Кылычтын өмүр баянынын жана ишмердигинин ушу күнгө чейин коомчулукка белгисиз жактары менен да таанышабыз. Молдо Кылыч биз күтпөгөн жагы менен да, алдыбызда ачылып чыга келет. Т.Саманчин мындай уникалдуу маалыматты берет:

«Кылыч казал жазуу менен гана чектелбестен, эл арасында окуу, билим таратуу максаты менен өзү да колуна келгенинче агартуучулук аракетине киришет. Ушул максатына ылайык, ал айлындагы, илгери өзү окуган медреседе молдо болуп, бала окута баштайт. Ал балдарды окутууда эски дини схолостикалык методиканы таштап, жаңы – «усули жадид» методикасын колдонот. Окуу программасына эсеп, жазуу, эмгек сабактарын киргизет. Кыргыз элинин тарыхында биринчи жолу Кылыч балдарды өз эне тилинде окута баштайт. Балдарга өз чыгармаларын окутуп, жаттатып, алардын адабий-көркөмдүк түшүнүгүн арбытат. Мунун натыйжасында, анын окуучуларынын кайсы бирөөлөрү анын чыгармаларын көчүрүп жазып, элге окуп берип, аларды эл арасына таратуу жагынан бир кыйла эмгек кылышкан. Кылыч Токмоктогу татар мектебинин мудири болгон Закир Халфа аттуу киши менен тааныш болуп, аны менен катташып турган. Ал «усули жадид» методун ошол Закир халфадан үйрөнгөн» (Ошондо, 36-б.).

Молдо Кылычтын мугалим-мударис болгондугун анын айрым ырлары да ырастап турат. Маселен, анын «Кол казал» деген биографиялык поэмасынан мындай саптарды окууга болот:

Шакирттерим бар эди
Бийман-жайын билишкен.
Тириликте сыйлашкан.
Өмүр кыска күлүстөн,

Окуп жатып окуштан,
Өлүм болгон балдар ай,
Молдо Ырысалы, Садыктар,
Нур чырайлуу жарыктар,
Устат тилим сиздерге,
Айланайын карыптар,
Кадыр билген баарысы,
Касиеттүү шакирттер.
Дүйшөнаалы, Эмилбек,
Алда таала кудурет,
Устат кылдың буларга.

(Молдо Кылыч, Казалдар, Фрунзе 1991, 42-бет).

Бул саптар Молдо Кылычтын бала окуткан мударис болгондугунан айкын кабар берип турат. Акындын ырындагы маалымат менен Т.Саманчиндин эл ичинен жыйнап чогулткан фактылары шайкеш чыгып отурат. Т.Саманчин Молдо Кылычтын агартуучулук жолго түшүшүн XIX кылымдын экинчи жарымындагы жана XX кылымдын баш жактарындагы кыргыз жергесинде жүргөн коомдук процесстер, турмуштун жаңы тенденциялары менен тыгыз байланыштырып карайт. Россиянын карамагына өткөндөн кийин Кыргызстанда жүргөн цивилизациялык процесстер, буржуазиялык-капиталисттик мамилелердин Ала-Тоо аймагына акырындап кире башташы, орус-тузем, «усули-жадид» татар мектептеринин ачылыш фактылары сабатсыз кыргыз массасын агартуунун жолуна буруп, окутуу жөнүндөгү ойго Молдо Кылычты түртпөй койгон эмес.

«Ала-Тоодогу агартуунун тарыхынан кыскача очерки» деген эмгегинде профессор С.Байгазиев Молдо Кылыч жашаган доор жөнүндө, анын бөтөнчөлүү жагдайы тууралуу мындайча ой жүгүртөт:

«XIX кылымдын экинчи жарымында патриархалдык-феодалдык Орто Азия капиталисттик Россиянын күчтүү куралдуу армиясы менен кагылышып, жеңилүүгө, колонияга айланууга кериптер болгон эле. Шаарларды салган, завод, фабрикаларды курган, техника жасаган кубаттуу орус державасынан жеңилүү ызасы, ага көз каранды болуу тагдыры түркстандыктардын көзүн бир топ эле ачып койгон. Бөлөк цивилизациянын өкүлдөрү менен бетме-бет келүү, алар менен бир мамлекет болуп аралаш жашоо, алардын мектебине, россиялыктардын чарба жүргүзүү ыкмаларына, башкаруу тартибине, өзгөчөлүү жашоо стилине, жүрүм-турум манерасына, ойлоо образына түздөн-түз күбө болуу көчмөн адамды ойготуп, ой жүгүртүүгө, рефлексияга түрттү. Өйдөрөөк деңгээлде турган башка цивилизациянын өрнөктөрүн көрүп, ал жак менен бул жакты салыштырып ойлонгон көчмөн адамдын аң сезим дүйнөсүндө өзүнүн абалына канааттанбоочулук, эки анжы болуу, өз ичинде карама-каршылыктуу ойлорго кабылуу, өзү жашаган чөйрөнүн ал-ахыбалына нааразы болуу, караңгычылыкка, сабатсыздыкка өкүнүү, тегерекке

сын көз менен кароо, абалдан чыгуунун жолдорун издөө сыяктуу жаңы жышаналар пайда болду.

Мына ушундай кырдаалда кээ бир алысты көргөн акылгөй адамдар найза, чокмор көтөргөн, кылыч байланган жоокерчилик замандын доору бүткөндүгүн, эми мындан ары карай кыргыз баласы башка калктарга агартуу, илим-билим аркылуу гана тең ата боло аларлыгын жана каяша кыла аларлыгын, билек жирей албаганды билим жерерин алдыртан туюнушкан. Ал эми алдыңкы калктардай болуп, илим-билим жолунда өнүгүү мектеп аркылуу гана жүзөгө ашаарын, башка жол жок экенин түшүнгөн, ойлонгон кыргыз үчүн бир топ эле айкын болуп калган» (С.Байгазиев. Ала-Тоодогу агартуунун тарыхынын кыскача очерки. Бишкек «Эркин-Тоо», 2005-ж. 17-18-19-беттер)

Кыргызстандагы агартуу ишинин бүчүр жарышына түрткү берген факторлорду жана тарыхый кырдаалдын өзгөчөлүгүн С.Байгазиев ушундайча туура белгилеген. Бирок ушундай эле илимий ой жүгүртүү, башкача айтканда, коомдо жана индивидуумдун аң сезиминде өтүп жаткан процесстердин социалдык жактан шартталгандыгын ачууга багытталган методологиялык зиректик Тазабек Саманчинге да мүнөздүү болгон. Бул окумуштуунун миминтип чечмелеп жазганынан көрүнөт:

«Бул учурда Кыргызстанга орустар көчүп келип, кыргыз жеринде кыштактар түшүп, шаар өсө баштайт. Мунун натыйжасында, Кылыч орус келгиндеринин жогору даражада болгон тиричилигин көрүп, алардын өнөрлүү турмушу менен таанышат. Мына ушул окуялардын бардыгы Кылычты, аздыр-көптүр, маданиятты көздөй умтулган прогрессчил жолго түшүүгө мүмкүнчүлүк берет. Биз Кылычты ошол учурдагы Кыргызстанда болгон маданий-агартуучулук кыймылды баштаган алдыңкы катардагы прогрессчил агартуучу – ишмер катарында атайылап мүнөздөп көрсөтөлү деп талаптанып отурганыбыз жок. Бирок, биз тарихий чындыкты айтпай кое албайбыз. Кылыч ошол учурдагы Россиядагы улуттардын арасында болгон маданий-агартуучулук кыймылдын таасиринде болуп, келгин орус журтунун өнөрлүү турмушун көрүп, өзү да агартуучулук жолу үчүн талаптангандыгы чындык».

Чындыгында эле, медреседен сабаты ачылып, мурда жана кийин чыккан адабияттарды, басылмаларды окуп, көзү ачылып, өз чөйрөсүнөн өйдө көтөрүлүп чыккан, айлана-тегеректиндеги журттун окубаган караңгылыгын көргөн, алдыга умтулуп жашаган талаптуу, таланттуу Кылыч жогоруда айтылган цивилизациялык процесстердин таасири астында мугалимчилик жолго түшпөй койбойт эле. Т.Саманчин Молдо Кылычты жаңычылыкка ойготкон жана жаңы прогрессчил илим-билим жолуна түрткөн тарыхый жагдайларды

ачып көрсөткөндүгү – анын илимий эмгегинин артыкчылык жагы.

Т.Саманчиндин сөз болуп жаткан изилдөөсү кыргыз маданиятындагы бир орчундуу фактыны жана тарыхый акыйкатты калыбына келтирүүгө мүмкүндүк бергендиги менен да баалуу. Изилдөөнүн мына мобул жерине көңүл буралы:

«Жергиликтүү мектеп, медресени бүтүргөн бай-манаптын жана башка оокаттуу кишилердин балдары Уфа, Казан, Орунбордогу мусулмандын жогорку мектептерине барып окуй баштайт. Бул жаштардын ичинде Кылычтын жакындарынан да болот. Кийинчерээк, алардын ичинен кайсы бирөөлөрү кыргыздын улуттук маданиятын изилдеп, аны өнүктүрүү талабын көздөгөндөр да болот. Кылыч сыяктуу ири жазуучу акын, баарыдан мурда, алардын көзүнө урунат. Ошол жаштардын кээ бири Кылыч менен байланышып, ага китептер жиберип, каттаган сайын аны менен жолугушуп турат. Ошолордун бири Кылычтын «Кысса зилзала» аттуу поэмасын 1911-жылы Казанда бастырып чыгарат» (Ошондо, 37-б.).

Бул цитатадагы автордун «Ошолордун бири Кылычтын «Кысса зилзала» аттуу поэмасын Казанда бастырып чыгарат» деген сүйлөмү көңүлдү бурат. Ал эми Т.Саманчин «Кысса зилзаланы» Ишенаалы Арабаев бастырып чыгарганын, ага баш сөз жазганын жакшы билген. Андай болсо эмне үчүн «Ошолордун бири» деп жазган. Бул саясий себептен улам түшүнүктүү. Себеби атактуу агартуучу И.Арабаев 30-жылдарда эл душманы катары НКВД тарабынан жок кылынып, атын атоого тыюу салынган. Ушундан улам Т.Саманчин И.Арабаевди «Ошолордун бири» деп жазууга аргасыз болгон. Атайы белгилеп айталы дегенибиз, Т.Саманчиндин изилдөөсүнөн И.Арабаевдин бала кезинде Молдо Кылычтын колунан окуп, анын шакирти болгондугун, ал өзүнүн устаты менен активдүү байланышта болуп келгендигин, алгачкы «Алиппенин» авторунун биринчи руханий тарбиячысы кыргыздын улуу акыны экендигин, тунгуч агартуучуну тарбиялап өстүрүүдө Молдо Кылычтын ролу бар экендигин биринчи жолу билип отурабыз. Эгерде өз учурунда Т.Саманчин акындын туулган жериндеги көзү өтө элек замандаштары менен кездешип, баарлашып, изди суутпай, «темирди кызуусунда согуп», сурамжылоо иштерин жүргүзүп калбаганда улуу агартуучу И.Арабаевдин мугалими Молдо Кылыч экендиги жөнүндөгү тарыхый чындык ачылбай, мезгил катмарында белгисиз бойдон кала бермек. Т.Саманчиндин илимий демилгеси, изилдөөчүлүк азаматтыгы акыйкат баасын алууга тийиш.

Т.Саманчин аталган эмгегинде Молдо Кылычтын адам катары жекече өзгөчөлүктөрүн, инсандык сапаттарын жана касиеттерин фактылардын негизинде ачып көрсөтүүгө умтулган.

Роспенденттердин берген маалыматы боюнча Молдо Кылыч өмүр бою кедейчиликте жашап, минерге жалгыз аты, жалгыз саан ую болуп, жайында жайлоого көчпөй, жатакчылар менен жакада ысыкта күн өткөрүп, а түгүл 1916-жылкы үркүндө унаасы жогунан эл менен кошо кытайга кача албай, Жумгал тарапка эптеп жашырынып ооп келип, баш калкалоого аргасыз болгон.

Ал оокаттууларды, бай-манаптарды ээрчип, аш-тойлордо ырдап, бакыбат жашоого да мүмкүнчүлүгү бар эле. Бирок Молдо Кылыч акындыкты башкача түшүнгөн, өздүк ар намыс сезими бийик инсан болгон. Ал жергиликтүү төбөлдөрдүн адилетсиз башкаруусун, алдым-жуттумдугун, атактуу деген мартабалуулардын элдин эсебинен күн көргөн акыйкатсыздыгын жактырган эмес. «Куруп калсын алардын, арамдан тапкан ырысы», деп ал бекеринен ырдабаган. Т.Саманчин «Манапты ээрчип эт жеген» ырчылардын турмуш образына карата алганда Молдо Кылычтын тирлик өткөрүү жана ойлоо образы өзүнчө бир альтернатива экендигин төмөнкү мисалдар менен ырастайт:

«Ошол учурдагы ырчылардын көпчүлүгү белгилүү уруу манаптарынын кол алдында болуп, кызмат кылууга аргасыз болушкан. Манаптарды ээрчий жүрүп, той-аштарга, топ-жыйындарга катышып, өз чыгармаларын өнүктүргөн жана ошол аркылуу алар өз үй-бүлөсүнүн тиричилигин камсыз кылышкан. Башкача айтканда, ырчылардын көпчүлүгү уруу феодалдарынын ырчысы катарында болгон. Ал эми Кылыч болсо, акырындап уруучулук-феодалдык салттан кетип, жалпы эл тематикасында жаза баштаган. Анын чыгармасындагы элчилдик багыт бир белгилүү уруу манабынын кол алдында кызмат кылууга мүмкүнчүлүк бергени жок. Ал канчалык жокчулуктун, кедейчиликтин запкысын тартса дагы, өзүнүн чыгармачылык эркиндигинен ажырагысы келген эмес. Кылычтын чыгармачылык жолундагы бул бөтөнчөлүгү анын турмушунда болгон көп фактылар менен далилденет. Мисалы: Кочкордогу белгилүү манап Канат кызын узатып, чоң той берет. (Кылыч менен Канат бир Абайылда уулу аталып, туугандык жагынан жакын болгон). Бул тойдо Кетмен-Төбөдөн атактуу Эшмамбет ырчы келет. Анын жар чакырып ырдаган кызматы үчүн Канат ат баштаган тогуз мал берет. Канат ошол той үстүндө Кылычты жолуктуруп, ага мындай дейт: «Акынмын дейсиң, жокчулуктан кыйналып жүргөндөн көрө, сен деле ырдасаң, бул мал сага тийбейт беле».

Ошондо Кылыч жамактатып, Канатка мындайча жооп кайтарат:

Акының келди алыстан,
Ат бердин ага чалыштан.
Мен да ушунтип ырдам,
Шалтакбай, Төкө болом деп,
Уяламын намыстан.

Карыялардын сөзүнө караганда Кылыч той-аштардын үстүндө өз чыгармаларын окуп же бирөөнү мактап казал чыгарган эмес. Аны белгилүү бай-манаптар той-аштарына далай жолу чакырышкандыгы белгилүү. Бирок, Кылыч алардын чакырыгына барган эмес. Кылычтан калган адабий мурастардын ичинен, анын ошол учурдагы бай-манаптардын бирөөнү мактоо катарында жазган чыгармасын биз учурата албадык. Кылычтын күйөсү Молдо Жусуптун сөзүнө караганда, ал бир жолу Чүйдөгү Мамбетаалы аттуу тегирменчи кудасыныкына жолоочулап келет. Ошол учурда, тынай элинин белгилүү манабы Дүр кызын узатып, ага байланыштуу чоң той берет. Тойдун салтанаты өтө зор болот, кыздын себин Шабдан сынайт. Бул тойго кудасы менен кошо Кылыч да чакырылат. Кудасынын «тойго баралык» деген сөзүнө, Кылыч мындайча жооп кайтарат: «Мен тойго барсам, той бергендерди кошуп казал чыгар, казал окуп бер деп, убара кылат. Мен казал жазып, алардын золобосун көтөргүдөй алым жок. Менсиз эле алар зоболуу кишилер» деп, тойго барбай коет. Ошентип, Кылыч бай-манаптарды мактап, өз чыгармасынын адилеттүүлүгүн кетирип, оокат кылууну ар көргөн» (Ошондо, 34-б.).

Эл ичиндеги ырчылардан өзүнүн билимдүүлүгү жана ички маданий даярдыгы менен айырмаланган Молдо Кылычтын бөлөкчө ой жүгүртүү таризин жана башкача инсандык жүрүм-турумун Т.Саманчин кургак сөз менен эмес, күбөлөрдүн сөздөрүнө таянган мына ушундай мисалдар менен далилдеп, изилдөөсүнүн турмуштук негиздүүлүгүнө жетишкен. Т.Саманчиндин изилдөөсүнөн Молдо Кылычтын тубаса акылман, оригиналдуу инсан болгондугу, билим алып көп окуу менен ал бул касиеттерин ого бетер күчөткөндүгү, өз бетинче терең ойлонгон көз карандысыз, жекече позициясы бар, өтө чынчыл экендиги, ушундай сапаттарынан улам көп учурда илгертен келе жаткан патриархалдык-көчмөндүк кээ бир салттардын нугуна сыйбай, көнүмүш стереотиптердин алкагын бузуп, адаттан тыш кадамдарды, жорук-жосундарды жасагандыгы айкын-ачык көрүнүп турат. Өзүнө жагымсыз болсо да болгон чындыкты болгондой айтып, көнүмүштү бузган анын түздүгүн, чынчылдыгын Т.Саманчин төмөнкүдөй мисал менен бекемдеген:

«Кылыч илгери сарбагыш уруусунун Темир болот уругу жердеп турган күн батыш Кочкордо (азыркы Тяньшан областынын Чолпон районунда) туулган. Ал Кочкор өрөөнүндөгү сарбагыш уруусунун ичиндеги белгилүү манап Төрөкелди уулуна чыгат. Төрөкелди Ормон кандын үзөнгүлөш жакын жолдошу, сарбагыш уруусунун көрүнүктүү баш манабы болгон. Кылыч өзүнүн ырларында анын ата-бабалары элге өткөзгөн зулумдугу менен белгилүү болгондугун ачык айтат:

Атымды айтсам ким билет?

Атамды айтсам эл билет!

Төрөкелди, Ормон деп,

Төгөрөктү соргон деп!

Кылычка чейинки ырчылардын чыгармаларында, алар эл бийлеп, белгилүү болуп өткөн өз уруусуна, өз тегине сыймыктанышып, мактангычтык катарында ырдалып келген. Ал эми Кылыч болсо, биринчи бул салттан кете баштайт. Ал өз чыгармасында аталарынын чоң манаптыгы менен сыймыктанбастан, кайта ага өкүнүп, алардын элге өткөргөн зулумдугун айтат:

Төрөкелди, Ормондун

Жаман эле жүргөнү,

Жакшы болду кечикпей

Бачымыраак өлгөнү» (Ошондо, 29-б.).

Молдо Кылычтын мындай адаттан тыш кадамы байыркы грек ойчулунун «Платон менин досум, бирок чындык андан жогору» деген белгилүү сөзүн эске салат.

«Кылычтын сүрөтү сакталып калган жок. Замандаштары анын мүнөзү жөнөкөй, улуу-кичүүгө теңтуш, жайдары адам эле дешет. Кылычтын жакын инилеринен болгон Сарыгул Качкынов «кээде анын апенди чалыш кыялдары да бар эле» деп, анын кыял-жоругун мүнөздөгөн бир кыйла учурларды сүйлөйт», – деп жазат Т.Саманчин эмгегинде. Ал акындык өнөрдү жогору баалаган. «Барлык менин жазганым, башым көргө кирген соң, тура турган мазарым», деп өзүнүн жазгандарынын эл ичинде өлбөс мурас болуп каларына, аты өчпөй турганына да ишенген. Бирок ошондой жогорку өнөр болсо да, акындык деген нерсе эл-журтка кызмат кылуунун бир амалы экендигин айтып, бул үчүн мактануунун кереги жок экендигин, акын башкалардай эле эл милдетин аткарган жан экенин туюнуп, Молдо Кылыч өзүн жөнөкөй кармаган, өзүнө өзү сын көз менен караган киши болгон. Анын мындай сапатын Т.Саманчин мисалдар аркылуу мындайча чечмелейт:

«Кыргыз элинин сүйгөн акындарынын биринен болгон бул жайдары мүнөз жөнөкөй адам өз чыгармасына жана өз башына өтө сын көз менен караган. Ал өзүн жөнөкөй, карапайым кишилерден кымындай көтөрүңкү сезбеген. Акындын мындай мүнөзү чыгармаларынан да байкалат. Ырчылар чыгармаларында өздөрү менен өзү сүйлөшүп, ырчылыгын өтө көтөрүңкү түрдө жогору баалап, мүнөздөй турган. Алар өздөрүн булбулга, күкүккө, торгойго салыштырып, «алтын жаак жез таңдай», «кара жаак, кайкы тил», «күрмөлбөгөн көмөкөй» деген сыяктуу метафоралар менен мүнөздөй турган. Ошолордун сыңарындай эле Кылыч да өзүнүн чыгармаларында өзү менен өзү сүйлөшүп, өзүнүн башын, өз чыгармачылыгын мүнөздөгөн жерлери да учурайт. Бирок ал өзүн ырчылардай көтөрүңкү, ашырылган түрдөгү сөз элестери менен мүнөздөбөстөн, реалисттик пландагы жөнөкөй салыштыруу, эпитет, метафоралар менен мүнөздөйт.

Кайта, кайсы бир учурларда, ал өзүн төмөндөтүп көрсөтүп, «бечара», «байкуш» деп мүнөздөйт. Ал өзүнүн ар бир жазган казалынын аягында, кеткен кемчиликтери, орунсуз айтылган сөздөрү болсо «кечирим кылгыла» деп окуучулардан төмөңчүлүк менен ар дайым кечирим сурайт.

Далай акыл сөздөрдү
Калайыкка сүйлөймүн.
Өз кылганым жарандар,
Ар кез байкап билбеймин.
Баарын өзүм билгенсип,
Элди-журтту тергеймин.
Молдо Кылыч бечара
Байкабайсың өзүңдү,
Элге минтип айтасың
Не дейт экен өзүңдү.
Сайрап берсем угасың,
Замананын эрмегин,
Акынсынган акмак деп
Асты жаман көрбөгүн

Акын өз башына жана чыгармаларына мындай катуу сын көзү менен карап, окуучулардан төмөңчүлүк менен кечирим сурап олтуруу адабияттын стиль бөтөнчөлүгүнө жатат. Бул стиль акындын чыгармачылыгындагы реалисттик багыты менен байланышкан» (Ошондо, 41-42-б.).

Т.Саманчиндин бул чечмелөөсүнөн Молдо Кылычтын акындан мурда да биринчи иретте, адам экендигин туюнабыз. Ага помпездүүлүк жат. Ал катардагы көпчүлүккө жакын келип, аларга акындын адам экендигин туюндурат, тагыраак айтканда,

акындагы адамды элге ачып көрсөтүп жатат. Бул жерде улуу адам адатта жөнөкөй болот деген айтыла жүргөн ой ырасталып отурат. Молдо Кылыч көчмөңдүк-патриархалдык чөйрөдө биринчи болуп акынды өзгөчөлүү, помпездүү ореолдон ажыратып, аны пенденин деңгээлине алып келген, эл менен элдин жөнөкөй тилинде сүйлөшкөн демократиялуу акын болгон.

Жыйынтыктап айтканда, Тазабек Саманчиндин «Кылыч – жазуучу акын» деген китеби улуу акындын өмүр-таржымалына фактылардын негизинде терең баам салган, кылдат байкоолорду жүргүзгөн, Молдо Кылычтын чыгармачыл инсан катары индивидуалдуу өзгөчөлүктөрүн ачып берген, анын личностунун калыптанышын, өсүшүн өз доорунун атмосферасы, тарыхый шарты, тенденциялары менен байланышта караган методологиялык жактан негиздүү, ошондой эле, кызыктуу жана салмактуу жазылган илимий эмгек катары айырмаланарын баса белгилемекчибиз.

Адабияттар:

1. Молдо Кылыч, Казалдар. – Бишкек, Адабият, 1993-ж.
2. Т. Саманчин, Кылыч – жазуучу акын. – Фрунзе, Кыргызмамбас, 1948-ж.
3. Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. – Фрунзе, Илим, 1987-ж.
4. С. Байгазиев, Алатоодогу агартуунун тарыхынын кыскача очерки. – Бишкек, Эркин Тоо, 2005.
5. Кыргыз адабият таануусу жана сыны. – Бишкек, «Шам» басмасы, 2007-ж.

Рецензент: д.филол.н., профессор Акматалиев А.